

НЕАБСТРАКТНО И ЛИЧНО, или за споменния почерк на Вера Мутафчиева*

Богдан Богданов

Писаната история може да се определи като общ спомен на група от хора, които са прехвърлили на историк правото да си спомня от тяхно име. Това обаче е свързано с проблеми. Най-вече защото подобна споменна работа е трудно проверяема. Особено ако става дума за цял народ. Колкото по-голяма е групата от хора, толкова по-неличен е историческият разказ. Можем да използваме добрата метафора на Вера Мутафчиева и да кажем, че подобни разкази са пейзажи отгоре. Оттук и по-благодарният сюжет на историята на близкото време, който може да се уточнява с пейзажи отдолу. Именно такива пейзажи са трите «Бивалици» на Вера Мутафчиева, а и наскоро появилата се четвърта, озаглавена «не-Бивалици» - спомени в кръга на нейния опит с издатели, редактори и читатели от преди петдесетина години. Като тогавашната цензура, упражнявана от рецензенти и редактори, от комисии и висши съдници, проявена и като автоцензура, и като един вид хаос от противоречиви принуди, от които съобразителният автор може и да се измъкне.

Това е голямата особеност на подобни пейзажи отдолу – в тях се представят не явленията, а събития, в които те са преплетени с други явления. Каквато е и фактурата на макроявлението на социалистическото време в «Бивалици». Разбира се, цялото на социализма може да се извлече от конкретните случвания. Какво е то според Вера Мутафчиева? Живот като всеки живот – сиво, недоимък и страдания, копан, ама и сеир; който може, се забавлява, който може, се измъква. Същото може да се изкаже и така - никой живот, дори този по времето на социализма не е толкова особен и затворен, че да не е и живот изобщо. Може, но не е същото. Второто загърбва конкретните случаи. Изглежда поради това Вера Мутафчиева предпочита първото.

Кръглата маса, на която представих устно този текст, беше онасловена «Да живееш и да пишеш социализма». Предложиха се добри постановки. Присъстващата и слушаща внимателно Вера Мутафчиева не прие никоя от тях. Защото скицираха пейзажи отгоре. Докато по-добрите пейзажи отдолу не са еднотонни. Както в «Бивалици» е поставено под въпрос еднотонното твърдение, че в социалистическото време хората се делели на дисиденти и конформисти. У нас дисидентите не бяха много, нито бяха ясно проявени, за разлика от конформистите. Но все едно, «Бивалици» се занимават не с едрите класификации, а с нарушаването им. Каквото нарушение е и нейният собствен характер в тази споменна поредица – опърничавият, който хем се бунтува срещу принудите и прилича на дисидент, хем намира пробойни и постига, значи конформист. Споменатата кръгла маса му постави парадоксалното име бунтар конформист.

Дали Вера Мутафчиева е бунтар конформист? Едва ли. Тя е свела до този характер в «Бивалици» пъстротата на своите човешки черти. Така постъпват и непишещите, когато мислят или говорят за себе си. Тогава защо търсят пишешите?

* Текстът е публикуван в Литературен вестник 11-17.01.2006, бр.1, год. 16.

Защото при напишещите разнообразят между умонастроението и почерка на избрания характер е винаги голям, докато при талантливо пишещите тези две страни са привлекателно свързани. За това става дума в «Бивалици» – за добре свързани и взаимно изразяващи се умонастроение и почерк на живо проявен човешки характер. Кое е основното в него? Може би визията за свят с два противопоставени фронта – на външното и на отделния човек, външното заплашително и неясно, а човека определен и винаги опълчен.

Казвам го под сурдинка. Вера Мутафчиева не е по моделите, особено ако става дума за един. По-дълго изтъпява два модела, и то ако взаимно се поставят под въпрос. Като няколкото противопоставяния в личния ѝ опит – между неясните бивалици на живота и по-ясните свои бивалици, между бивалиците и изложените на недоверност небивалици на писането, между историческата монография и историческия роман, между романа на историческа и романа на съвременна тема. Разбира се, щом ѝ попаднат в погледа, тя претопява тези двойки. Като външната бивалица на смъртта на Сталин, преляла в личната бивалица на раждането на двете ѝ дъщери, или като съчинените от нея романни небивалици, които преминават в бивалиците на живота.

Това пресичане е механизмът на пораждането на събитията в нейния живот или по-скоро в разказа за него. Повечето от тези събития са горчиво смешни. Като струващите много народни пари държавни сеири по време на честването на хиляда и триста годишнината. С големи и особено с мрачни събития тя не се занимава. Интересуват я малките случвания – случващото се против волята ѝ, и а и това, което сама предизвиква. От любопитство и жизненост, но и от аверзия към еднообразното съществуване и редовата баналност. Разбира се, еднообразието е нещо редово, момент е на самото съществуване. Така че, с него може да се воюва косвено. Посредством благото на историческото изследване или още по-голямото благо на романа, който въобразява друг живот и разбутва редовата баналност. Примерно баналността на любовта и историческата правда, които тя обича да дискутира - косвено в привидно трогателната любовно-семейна история в «Белот за двама» и историческия скеч на «Рицарят» и пряко в обсъждания с критици и читатели, на чиито опити за еднотонно сериозно разбиране се опълчва.

Показателно разминаване. Косвените тълкувания в романите ѝ се приемат с радост и почит, докато преките ѝ тълкувания стряскат и шокират. Същото би се получило и при «Бивалици». Четем и харесваме. Попитаме ли я, тя ще отговори така, че ще предпочетем да четем. Изобщо не е благоразумно човек да се пита за формулата на умонастроението, което я е водило. По-добре е то да се наблюдава като въобразяване, пораждащо неподражаеми пасажи – като чувовната картина на сеира при снимането на «Аспарух», това смешноопасно преливане на небивалица в бивалица и обратно. По-сигурно и по-лесно да се наблюдава почеркът на нейното умонастроение, писателското ѝ слово.

Ето как е формулирала тя принципите му на с.68 от «не-Бивалици»: *«Първо лежерно, после копаи, човъркаи из пластове на мозъка си, докато се добереш до някоя стихнала там – ненадейна, чудновата и ъглеста /дума/. Тя е длъжна да сепне читателя, сгодно отпуснат, самодоволен, че е предвидял коя следва. Докажи му противното, сдрусай го. Например: подир равно, плавно, неутрално ронеци се в до три фрази привични думи току-изгърми като среднощна пиратка*

под прозореца му нещо досуц забравено, дръзко, чак неприлично. Мисля си, че така текстът сякаш диша, че това е ритъмът на пулса му. То си има хитър замисъл: поддържаши у четеца гъдела от изненада. Малка, дребна, затуй пък – вкусна.» Както излиза от тези думи, Вера Мутафчиева търси реакцията на читателя и затова го буди. Не във високия смисъл на думата, а буквално – пречи му да задремва, като му говори субверсивно по младежки, без да потулва.

На най-голямо внимание в това слово се радват думите с позитивно значение. Защото могат да се атакуват. Като читател понижен в четец, после привидно повишен в реципиент и веднага разобличен с превода възприемател. Примерите са легион. Творбата е писаница, писателското творене – копан и бичене, умът - акъл, на едно място и компютър, народът и хората – популация, човекът – човекоединица. Понижаващ е и основният ефект от така характерното за този почерк обилно ползване на диалектизми. Те са в паметта ѝ, но са и трудолюбиво черпени. Като «галиба», заето от Вазов, прераснало в малка стилистична сага в «не-Бивалици». Употребите са винаги поне двойно мотивирани. Цени се сочният предметен език, забравен от съвременното литературно слово, но и разнообразието, идеята, че добрият език е богат на синоними.

Затова и ругателни думи, и характерни за живото говорене възклицания, но и високи чуждици – като сума сумарум, лукративен, синеаст и аплаузи. Иронизират се едновременно прекалената употреба и незнаенето. Синеаст замества глупавото кинодеец и стряска с възможността да остане недоразбрано, пък и звучи грубовато. «Венерирана дама» подкача читателя, но и споменатата дама. Многоиронично и разместващо бързо се правят нови думи. Например прилагателно от наречие («когадъшен») или глагол с необичайна представка («възсъчиня»). Разбутва се значението на «писател» с невъзможното «измислятор» и баснословен се заменя с «маслословен». Любовница е подсмивващо преобразувана в «любовничка» и тоталитаризъм в грубоватото «тотал». Годиците, в които се подвизаваше Людмила Живкова, са наречени «Людмилие». По модела на «направия», което се харесва, защото замества изтощеното «творба», е изработена дума с веселопонижаващ привкус като «хубавиня».

Смешно, необичайно, стряскащо и разбутващо. Такъв е мотивът и при правенето на фразите. Това, че срокът е «гъст», добре, но че фотьойлът е «сгоден», а масата «късновечерна», за това какво да кажем? Може би че така, като смесва, размества и преобразува, тя кара читателя да бъде по-активен при разбирането на текста. Затова се държи навремени поетично, като прави прилагателно от наречие («късновечерна» маса), но и пълни литературното слово с говорни прозаизми. Грижата не е за литературата, а за реалността - нещата и значенията не са си на мястото, за да се почертае, че те не са сами по себе си. Ето два примера. На едно място в «не-Бивалици» тя говори за ползата от гладуването и в тази връзка за необходимостта гладуващият да пие. Разбира се, водно, уточнява тя, не спестявайки иронията и самоиронията. Подобноиронична е и връзката между «ще заплуват» и «природно» в чутовния пасаж от «не-Бивалици» за снимането на филма «Аспарух».

Показателна задявка в изречението «гърците не ни обичат хилядолетно». Все едно че някой ще се подкачи и това ще доведе до последствия. Не е ясно дали Вера Мутафчиева казва това или по-скоро други мислят по този начин. Особени

свързвания и подредби, които могат да се възприемат като нахлуване на говорност в писаната проза, но и като своеобразно прозаизиращо поетично по функция заместване. Такава е и фразовата фактура в «Бивалици», един вид устно задяване с литературния синтаксис. Като поставянето на наречия съюзи накрая на фразата – «поумняла щото» и «неосведомена понеже». Или стряскането на задремващия читател с нарушена употреба на фразеологизми. На Вера Мутафчиева не ѝ идва до гуша, както на всички нас, а до уши. Ние казваме, че някой си изкарва хляба, при нея е добавено «и маслото». Ние изпитваме «на собствения си гръб», докато тя «на собствена кожа». Тя извежда дъщерите си не на открит път, а на открита вода и пробегът ѝ е осеян с трапища за разлика от нашия път, покрит с дупки.

По тези нарочни нарушения в нейната проза може да се изучат стереотипите на българската фразеология. От една страна тя спазва святото правило на българската писмена реч да се заменя със синоним една дума, когато думата се повтаря. От друга страна нарушава правилото и в една и съща фраза употребява два пъти една и съща дума. Така подчертава различното значение на двете употреби («няма да правя въпрос по въпроса»), или иронизира самото правило за неповтарянето («той се удиви, че съм удивена»). Но може би най-острите изживявания за привикналия към литературния български читател се предизвикват от любимото ѝ съчетаване на диалектизъм и учена чуждица – като «конципирам на свой акъл», «умствена копан» и «частно лице от моя десен». Правилото е пресичането на две стилистики в една фраза. Ние бихме казали, че много от големите личности на миналото са били лоши хора, докато тя изразява същото кратко, вкусно и бароково с изречението «миналото гъмжи от противен персонаж».

Бароково ще рече несъответно. Тя обича да изразява високите духовни действия, за които е сякаш естествено да протичат тихо, с глаголи за рязко и шумно движение. Нейното писане е бичене. Това не е без връзка с откатите и гаубичния трясък на любимата ѝ «Олимпия», която тя нежно нарича «агрегат». Но и без тази връзка писането ѝ е клокочещо и изригващо думи. Пък и вече написаното тя предава не кротко и безшумно, а друсва на нечие бюро. Каква е функцията на тези означаващи? Както и при всичко друго двойна. Поставя се под въпрос неизразителната гладкост и погледът се насочва към комплицираното в много посоки значение – между другото и със задявка със собствения отривист нрав. Тя се подиграва на социалистическото говорене, което обичаше да създава етикетни термини с думата «оргизводи». Неясна дума, трябва да се поясни, пояснението е в скоба: Организационни изводи, бе («не-Бивалици», с.171).

Разбира се, това не е ругатня, а малка картина на недоразуменията, които изпитвахме тогава, пък и на неудобството, че ето сега вече сме забравили. При други случаи няма нужда от пояснение. Нейната любима пишеща машина е просто пишмашина. Защо? Защото е по-кратко, защото е смешно по социалистически и защото можем да се посмеем на сантименталността ѝ с пишещата машина ние, които вече пишем на компютър. Откосна фразовост. Тя или отсича и не позволява казането да се проточи («до шестте години изобщо файн»), или веднага отрича току-що казаното, какъвто е случаят в «те не са представители на цялата гилдия, ала всъщност са». Поантивни и недопускащи разбърбоване са и нейните дефиниции. Като писането инак казване, хубавиня инак изкуство, съчинителството поле на небивалици, написаното, но непоправено още – непрано бельо, герой не по

сърце на автора – бременност, плод на изнасилване, динамика – сиреч неприязън до шумен душманлък.

Соченето на средствата на това казване показват как е постъпено, но само донякъде какво е постигнато. За да се разбере, трябва да се влезе в потока на това слово, пълно с гърмящи сентенции-антисентенции, представящо сложното като просто, високото като ниско и нежнозначителното като ругатня. Сякаш Вера Мутафчиева не се отнася с доверие нито към себе си, нито към онова време, което си спомня, нито към това, в което си спомня. Тя е недоверчива и към самото мислене, третира го като глезене. Може би уважава обикновеното говорене. Но тогава защо монтира в него парчета висока словесност? Особено съчетание от почит към делничното и поглед насочен навън и бароково бунтуващо се вътре.

Не съм опитен в историята на българската литературна реч и се питам дали в нашето минало има други примери на подобно бунтуващо се слово, което съобщава, но сочи и отвъдността на съобщаването. Така или иначе, Вера Мутафчиева ни сдоби с уникален неабстрактен и пределно личен споменен опус. Тези редове са малък опит той да бъде уловен. Разбира се, за да стане улавянето, до моя пейзаж по темата трябва да се наредят и други. Или е по-добре да почакаме заразата на текста да разболе някого с талант и едва тогава опрени на следващото проявление да си дадем по-точна сметка за механизма и умозрението на този почерк?